

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

БІЛУХА ОЛЕНА АНДРІЇВНА

УДК 811.161.2'373.611'367.623

**СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРІЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ АТРИБУТИВНОСТІ
ПРИКМЕТНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПОРІВНЯНО З
БОЛГАРСЬКОЮ ТА АНГЛІЙСЬКОЮ**

035.01 – українська мова та література

Автореферат

дипломної роботи на здобуття наукового ступеня магістра філології

Миколаїв – 2019

Процеси творення нових слів, що формують словотвірний субрівень мови, тривалий час залишалися найменш дослідженими аспектами в лінгвістиці, проте зростання інтересу наукового загалу до поняття дериватології як окремої науки, дало поштовх до переосмислення словотвірного інвентарю. Теоретичний апарат словотвору було розроблено представником дериватологічної школи – І. Коваликом з подальшими науковими уточненнями та узагальненнями таких вчених, як О. Бондарко, О. Бондар, Г. Золотова, І. Вихованець, К. Городенська, Н. Клименко, С. Пономаренко тощо. Перші дослідження були орієнтовані на визначення статусу словотвору та його зв'язок з іншими мовними ярусами. Було визнано, що словотвір є проміжним рівнем лінгвальної системи, проте його специфічною ознакою є безпосередній наскрізний зв'язок, що виявляється у взаємодії з морфологією, лексикологією та синтаксисом. Словотворення охоплює граматичні, лексичні та синтаксичні інтеракції, що відносить цей ярус мови до інтерфейсних феноменів, вивчення яких на сьогодні видається не лише доцільним, а й становить дослідницький інтерес.

Не менш важливим постає аналіз прикметників як іменного класу слів, що посідає проміжне місце між центральними частинами мови – іменником та дієсловом. Найбільш деталізовану класифікацію словотвірних категорій прикметника репрезентовано І. Вихованцем, який виокремив категорію темпоральної атрибутивності, що по-різному може бути представлена в системах кожної окремої мови.

Актуальність роботи зумовлюється такими факторами: невпинне зацікавлення вчених у дослідженні словотвірного категоріалу, про що свідчить ряд праць І. Вихованця, К. Городенської, О. Іванової, Л. Кислюк, Н. Клименко, І. Ковалика, С. Пономаренка тощо; досить розгалужений потенціал ад'єктивного словотворення, не достатня увага до функціонування категорії темпоральності як словотвірної одиниці, а також відсутність подібних праць, присвячених компаративному дослідженню слов'янських мов у їх зіставленні з лінгвістичною системою романо-германської групи на

предмет вказаних вище ознак. Хоча питання категорії часу та способів її вираження в лінгвістиці не є новою, що підтверджують дослідження О. Бондарка, О. Бондаря, Г. Золотової, Д. Сінкевича, З. Тураєвої, І. Ушакової тощо, однак системних зіставних досліджень, присвячених порівнянню генетично віддалених та генетично споріднених мов усе ще бракує.

Мета дослідження полягає в послідовному зіставному вивченні словотвірної категорії темпоральної атрибутивності на матеріалі прикметників української мови порівняно з болгарською та англійською мовами, виявленні їх спільних і диференційних ознак. Реалізація мети передбачає виконання таких **завдань**:

- систематизувати сучасний погляд на статус словотвірної категорії, залучаючи ряд різновекторних наукових ідей і тлумачень;
- визначити специфіку функціонування категорії темпоральної атрибутивності в межах словотвірного мовного ярусу;
- охарактеризувати темпоральні ад'єктиви відповідно до способу творення (відіменникові, відприкметникові, відприслівникові, віддієслівні), подаючи їх типологічну характеристику на матеріалі зіставляваних мов;
- вказати засоби творення темпоральних атрибутів та подати їхню характеристику (продуктивний / непродуктивний, регулярний / нерегулярний) зіставляваних мов;
- проаналізувати особливості творення композитних темпорально-атрибутивних елементів у досліджуваних лінгвальних системах, вказуючи на їх спільні та відмінні риси.

Об'єктом дослідження є категорія темпоральної атрибутивності в словотвірних системах української, болгарської та англійської мов.

Предметом дослідження є особливості словотвірних типів і засобів творення прикметників, що належать до категорії темпоральної атрибутивності у вказаних зіставляваних мовах.

Методи дослідження. Для визначення спільностей і відмінностей у словотворенні темпорально-атрибутивних ад'єктивів на матеріалі споріднених і неспоріднених мов було застосовано *зіставний метод*: оскільки словникова система синхронно-досліджуваних мов є різною, для порівняння мовних явищ було зіставлено словотвір української, болгарської та англійської мов і вказано на специфіку реалізації їх дериваційних процесів. Цілісний характер мовних одиниць представлено із залученням *описового методу*, що дозволив нам систематизувати елементи, що належать до класу прикметників і виокремити ознаки темпорально-атрибутивного значення, зважаючи на внутрішнє структурування лексем. *Структурний метод* було застосовано для визначення системи відношень та зв'язків, що є конститутивним матеріалом тієї чи іншої одиниці у межах певної лінгвальної системи, зокрема *дистрибутивний аналіз* виявився доцільним у процесі аналізу внутрішнього оточення морфем у слові – кореня, суфіксів, префіксів тощо. *Аналіз безпосередніх складників* став важливим для окреслення морфемної структури слова у системі дериваційних процесів. Перетворення синтаксичної структури речення, прийменниково-іменникових конструкцій в похідні деривати-прикметники, а також встановлення їхньої глибинної структури було здійснено за допомогою *трансформаційного аналізу*.

Наукова новизна дослідження полягає в першому міжмовному зіставному аналізі словотвірної категорії темпоральної атрибутивності на матеріалі прикметників. Робота доповнює наукові узагальнення щодо ад'єктивних категорій, що виявляються на рівні словотвору з їх подальшою семантичною класифікацією та типізацією за структурними елементами творення.

Матеріалом дослідження та вибірки лексем для української мови (понад 250 одиниць) слугували «Великий тлумачний словник сучасної української мови» під редакцією В. Т. Бусла, «Кореневий гніздовий словник української мови» Є. А. Карпіловської, «Словник афіксальних морфем української мови» Н. Ф. Клименко та Є. А. Карпіловської, «Словник

українських морфем» Л. М. Полюги, «Українсько-російський словотворчий словник» З. С. Сікорської, «Новый словообразовательный словарь русского языка для всех, кто хочет быть грамотным» А. Н. Тихонова; для болгарської мови (понад 120 одиниць) – «Български тълковен речник» Л. Д. Андрейчина, Л. І. Георгієва, «Български тълковен речник» Р. В. Радевої та «Речник на българския език» (електронний доступ); для англійської (понад 150 одиниць) – «Cambridge Advanced Learner's Dictionary», «Collins English Dictionary», «Concise etymological dictionary of the English language», «Dictionary.com.» (електронний доступ) та «Concise etymological dictionary of the English language» В. Скїта.

Теоретичне і практичне значення роботи зумовлене розглядом словотворення прикметників, що належать до категорії темпоральної атрибутивності, з позиції їхньої словобудови, сукупності способів і засобів їхнього творення як вторинних елементів у споріднених – українській та болгарській та неспоріднених – українській та англійській мовах. Результати дослідження можуть бути використані під час вивчення дериваційних процесів української мови, спецкурсів і подальших наукових розвідках, присвячених означеному питанню.

Апробація результатів дослідження. Виголошено доповідь «Словотвірна категорія темпоральної атрибутивності української мови порівняно з болгарською та англійською мовами» на науково-методичній конференції «Могилянські читання». У збірнику Студентських наукових студій Чорноморського національного університету імені П. Могили розміщено статтю кваліфікаційного дослідження. Доступ до статті за бібліографічним описом: Білуха О. А. Словотвірна категорія темпоральної атрибутивності прикметників. *Студентські наукові студії: молодіжний науковий журнал*. Миколаїв: ЧНУ імені П. Могили, 2019. Вип. 34 (78). С. 13–17.

Теоретичний розділ праці присвячено окресленню статусу словотвірної категорії, співвідношенню категорії темпоральності й темпоральної

атрибутивності. Категорія темпоральної атрибутивності, уперше виокремлена вченим І. Вихованцем, у прикметників набуває специфічного словотвірного вираження. Ідентифікація лексичного значення здійснюється шляхом «від змісту до форми», чим обумовлюється важливість врахування зв'язку між словотвірним і синтаксичним рівнями.

Окресливши системно наукові погляди та здійснивши аналіз визначень СК, ми дійшли висновку, що загальне поняття категорії стало одним з найбільш досліджуваних понять у лінгвістиці, інтерес до якого лише зростає, поповнюючи ряди досліджень новими розвідками. Спочатку мовні категорії вивчалися незалежно від онтологічних, зокрема І. Мещанінов увів термін «понятійна категорія», наголошуючи на лінгвістичному арсеналі засобів, за допомогою яких здійснюється вираження мисленневих понять. Згодом серед виділених граматичних, лексичних, синтаксичних категорій увагу вчених (В. Богородицький, В. Виноградов, М. Крушевський, О. Пешковський, М. Покровський, О. Потебня) привернула СК, цілісного й однозначного визначення якій не могли дати тривалий час, але було помічено зв'язок СК з іншими рівнями мови (В. Виноградов, І. Вихованець, К. Городенська, О. Іванова, О. Земська, Н. Клименко, А. Сингаївська тощо). Отже, словотвірна категорія – це одиниця дериватології, що формується сукупністю словотвірних типів, об'єднаних спільністю дериваційного значення, і яка абстрагована від формальних засобів вираження цього значення (С. Пономаренко). В основі дериваційних процесів лежить розгортання глибинної предикативної структури за допомогою словотвірних засобів. На підставі цього виокремлюється словотвірна категорія темпоральної атрибутивності (І. Вихованець). У системі ФСП темпоральності до периферії належать найбільш віддалені способи втілення часової ознаки, зокрема досліджувана нами категорія темпоральної атрибутивності (О. Бондарко).

Алгоритм зіставного дослідження передбачає вибірку темпоральних прикметників української (вихідної) та болгарської, англійської (цільових) мов з подальшим встановленням глибинної структури, твірної бази, мотивації,

а також визначенням засобів творення, їх продуктивності / непродуктивності, потенційних супровідних морфологічних явищ та, зрештою, виявленні спільних і диференційних ознак досліджуваних мов.

У ході дослідження було встановлено: прості темпоральні прикметники, що походять від субстантивних основ, в аналізованих мовах формуються переважно суфіксальним способом, але навіть у слов'янських мовах словотвірні форманти відрізняються. Найпродуктивнішими та найбільш регулярними є *-н-*; *-ов-* / *-ев-* / *-єв-* (укр. мова), *-ен-* (болг. мова), *-ly*, *-al* (англ. мова). Атрибутивна ознака, мотивавана назвою періодів дня, виражається найбільш вживаними суфіксами (укр. *вечірній*, *обідній*, *нічний*; болг. *вечерен*, *обеден*, *утринен*). Відмінність становить поява суфікса *-ов-* в українській мові (*світанковий*, *ранковий*), у той час як у болгарській зберігається *-ен-*. З іншого боку, у болгарській мові з'являється морфема *-шен-* / *-вен-*, коли в українській словотвірній системі закріплюється типовий суфікс *-н-* (укр. *денний*; болг. *днешен* / *дневен*). Подібні явища простежуються й під час утворення лексем на позначення ознаки за відношенням до періодів року (укр. *весінній*, *осінній*, *літній*; болг. *пролетен*, *летен*, *есенен*). В українській мові виникає дериват з суфіксом *-ов-*, чого не спостерігаємо в болгарській мові (укр. *зимовий*; болг. *зимен*). Англійські деривати формують ці значення морфолого-синтаксичним способом.

В оформленні атрибутів з ЛСГ назв місяців участь беруть суфікси *-ев-* (укр. мова), *-ск-* (болг. мова), *-ary-*, *-ber-* (англ. мова). Означення тижнів відбувається непослідовно: деякі лексеми в українській мові з'явилися за допомогою суфікса *-ов-* (*понеділковий*), деякі – *-н-* (*суботній*), а решта взагалі відсутні (*середа*, *п'ятниця*). У болгарському словотворенні темпоральні прикметники, мотивовані назвою днів тижня, утворені шляхом приєднання типового продуктивного засобу *-ен-*, натомість не існує ад'єктивів, для яких твірною базою виступали б лексеми *вівторок*, *середа*, *неділя*.

Ядро продуктивності в утворенні українських темпоральних прикметників становить префіксально-суфіксальний (конфіксальний) спосіб

творення. Найпродуктивнішими сполуками префіксів з суфіксами, що оформлюють КТ, є *перед-* + *-н-*, *після-* + *-н-*, *до-* + *-н-*, *пост-* + *-н-*, *перед-* + *-ов-* / *-ев-*, *після-* + *-ов-* / *-ев-*, *між-* + *-н-*, *без-* + *-н-*, *що-* + *-н-*, *по-* + *-н-* тощо. На відміну від української мови, болгарська лінгвістична система представлена лише деякими конфіксами, як-от: *пред-* + *-ен-*, *до-* + *-ен-*, *без-* + *-ен-*. Спільною ознакою відзначаємо наявність префіксів зі значенням *попередності* / *наступності події*, що реалізуються в англійських дериватах (*ante-*, *pre-*, *post-*).

Від власне-ад'єктивних основ темпоральні деривати мають здатність утворюватися лише в українській мові, що зумовлюється вживанням пестливих суфіксів, які поєднують семантику часу з оцінним значенням (*-есеньк-* / *-ісіньк-* / *-юсіньк-*, *-уват-*, *-еньк-*, *-енн-* / *-анн-*, *-езн-* / *-елезн-*), чого не було виявлено в інших аналізованих лінгвістичних системах.

Відприслівникові похідні прикметники в українській мові сформовані суфіксами *-шн-* / *-ішн-*, а в болгарській – *-шен-*. В англійській мові таких словотвірних типів не існує.

Віддієслівні ад'єктиви також утворюються в досліджуваних мовах суфіксальним способом. Для української мови продуктивним під час такого типу творення вважається суфікс *-н-*, менш продуктивними виступають *-лив-*, *-ов-*, *-л-*, *-к-*, у болгарській – *-ен-*, *-ителен-*, *-лив-*. У мові романо-германського походження мотивація від дієслів забезпечується регулярно вживаним суфіксом *-ing*, а також – *-ant* / *-ent*.

Складні за будовою темпоральні прикметники продукуються шляхом мотивації від словосполучень, у структурі яких присутнє головне і залежне слова. Твірні основи виконують функцію конкретизування часової ознаки. Розгортання предикатної структури показало, що більшість композитних ад'єктивів мають глибинне значення пов'язане з темпоральними лексемами, як-от: *рік*, *вік*, *день*, *місяць*, *час*, *тиждень*, *година* тощо. У процесі додавання числівника до такого субстантива з метою утворення похідного темпорального прикметника спостерігаємо основоскладання з суфіксацією. В

українській мові це афіксальні морфеми *-н-*, *-ов-* / *-ев-*, а в болгарській – *-ен-*, *-шен-*, *-вен-*, *-ск-*. Англійська мова також демонструє складання основ, у якому одна з них є числівниковим компонентом, але замість суфіксального способу здійснюється морфолого-синтаксична конверсія субстантива в похідній конструкції. Як з'ясувалося, в українській мові числівники *один-*, *два-*, приєднуючись до іменникової основи, сполучаються за допомогою єднального голосного *-о-*, а всі інші квантитативи – *-и-*. Болгарське основокладання числівника та субстантива, комбіноване з суфіксацією, вирізняється низкою особливостей. Після основи *два-* вживається інтерфікс *-у-*, *один-* – *-о-*; *три*, *чотири*, *десять* (болг. *три*, *четири*, *десет*) – *-и-*; *п'ять*, *шість*, *сім*, *вісім* (болг. *пет*, *три*, *шест*, *седем*, *осем*) – відсутній єднальний голосний. Паралельне функціонування інтерфікса *-ох-* притаманне лише українській мові.

Складання основ прикметника з іменником поєднується суфіксацією та супроводжується інтерфіксацією. Під час творення таких ад'єктивів продуктивність виявляють суфікси *-н-* (укр. мова), *-ен-*, *-шен-*, *-ск-* (болг. мова), *-ed-*, *-ish-* (англ. мова). У слов'янських лінгвістичних системах дериваційні процеси супроводжуються інтерфіксацією (*-о-*).

В українській мові твірنا база може включати субстантивний компонент, який додається до похідного прикметника, тоді способом словотворення виступає лише основокладання, інші випадки, зокрема приєднання дієслівної основи до твірного іменника, засвідчують паралельну суфіксацію. Англійська та болгарська мови також презентують творення темпоральних композитів шляхом мотивації від словосполучення з субстантивним і займенниковим компонентом. Дериваційні процеси відбуваються способом основокладання, що комбінується з суфіксацією, а для англійської – і конверсією.

Зрощення твірних основ відбувається, якщо в структурі твірного словосполучення присутній адвербіальний компонент. Для всіх досліджуваних мов аналізований тип творення є достатньо продуктивним.

Білуха О. А.

студентка 646 групи,

ЧНУ ім. Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

Словотвірна категорія темпоральної атрибутивності прикметників української мови порівняно з болгарською та англійською мовами

Дослідження присвячене послідовному зіставному вивченню словотвірної категорії темпоральної атрибутивності на матеріалі ад'єктивів української мови порівняно з болгарською та англійською мовами з метою виявлення їх спільних і диференційних ознак. Із залученням різновекторних наукових ідей і тлумачень у роботі окреслюється сучасний статус словотвірної категорії. Розглянуто специфіку функціонування категорії темпоральної атрибутивності на основі дериваційних процесів, що відбуваються в межах означального лексико-граматичного класу – прикметників. Дослідження включає характеристику темпоральних ад'єктивів відповідно до способу творення (відіменникові, відприкметникові, відприслівникові, віддієслівні) в усіх аналізованих мовах. Представлено різноманіття засобів творення, з'ясовано специфіку вживання афіксальних морфем у процесі деривації прикметників у зіставляваних лінгвістичних системах. Окремий розділ репрезентує дослідження творення композитних темпорально-атрибутивних елементів з числівниковим, прикметниковим, прислівниковим, іменниковим і займенниковим компонентами в українській, болгарській та англійській мовах.

Ключові слова: словотвірна категорія, темпоральність, темпоральна атрибутивність, дериваційні процеси, клас ад'єктивів.

O. A. Bilukha,

Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine

**Word-formative category of temporal attribution of Ukrainian adjectives
in comparison with Bulgarian and English languages**

The research is devoted to the consistent comparable study of the word-formative category of temporal attribution on the material of adjectives in Ukrainian language in comparison with the Bulgarian and English languages in order to identify their common and differential features. With the involvement of different-vector scientific ideas and interpretations in the work outlines the current status of the word-formation category. The specificity of functioning of the temporal attributive category on the basis of derivational processes occurring within the denoting lexico-grammatical class of adjectives. The study includes the characterization of temporal adjectives in accordance with the method of creation (forming from nouns, adjectives, adverbs, verbs) in all the analyzed languages. There is the variety of means of creation is presented in here and the specificity of affixal morphemes usage in the process of adjectives' derivation in all the compared linguistic systems is clarified too. A separate part of the research presents a study of the creation of composite temporal-attribute elements with numerals, adjectives, adverbs, nominals and pronominal components in the Ukrainian, Bulgarian and English languages.

Keywords: word-formative category, temporality, derivational processes, class of adjectives.

Науковий керівник: **Островська Людмила Станіславівна**, кандидат філологічних наук, доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Відомості про автора

Білуха Олена Андріївна, магістранта Чорноморського національного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Коло наукових зацікавлень: сучасний словотвір та морфологія.